

УДК 94(497.11)”1941”(093.3) ;
341.322.5(=163.41)(497.11)”1941”(093.2)

*Милутиин ЖИВКОВИЋ**

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О СТРАДАЊУ СРБА У НОВОМ ПАЗАРУ КАО ПОСЛЕДИЦИ ЕТНИЧКИХ СУКОБА КРАЈЕМ 1941. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се презентује шест докумената. Четири документа из личног фонда Тихомира Ђорђевића, похрањеног у Историјском архиву Краљева, један документ из Архива Србије у Железнику из фонда Комесаријата за избеглице, односно један из Архива Војноисторијског института, сврстаног у Недићеву архиву. Ова документа по свом садржају и разноврсности чињеница које нуде истраживачу, пружају прилику да се свеобухватно сагледа тешка ситуација у којој се налазило српско становништво Новог Пазара крајем 1941. године, као и да се схвате узроци, уоче виновници и региструју последице страдања српског становништва.

Кључне речи: Срби, Нови Пазар, Дежевски срез, репресалије, муслимани, Албанци, четници.

Бурна дешавања у околини Новог Пазара и Рашке током друге половине 1941. године оставила су упечатљив траг на историјски развој овог простора. Окупација, незнађе грађанског рата, етнички сукоби, глад, болести и немаштина, учинили су живот неподношљивим и проузроковали значајне демографске последице¹. Највећи притисак је осетило српско становништво.

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, mzivkovickv@gmail.c

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 У оружаним сукобима, или одмаздама супротстављених страна, страдало је укупно 893 лица, тј. 705 са простора Дежевског среза и 188 лица која су пореклом била из других крајева Србије. Из Дежевског среза настадало је 490 Срба (81 из Новог Пазара – 35 Срба је погинуло током Априлског рата – и 409 из унутрашњости), односно 215 муслимана (53 из Новог Пазара и 162 из унутрашњости). Од овог броја у самим

Ситуација је посебно била тешка у Дежевском срезу, односно његовом административном центру, Новом Пазару². После капитулације Краљевине Југославије, овај простор је остао у оквирима окупиране Србије, али су уз одобрење немачких власти среску управу на свим нивоима преузели представници албанске мањине. Албански режим је имао јаку подршку у албанским колаборационистима са Косова и Метохије, поготово из Косовске Митровице и Пећи. Од краја априла почиње шиканирање, пљачкање, принудно расељавање и убијање Срба у Новом Пазару, које ће уз краће прекиде потрајати све до првих дана децембра 1941. године. Карактеристично је да се притисак на Србе у граду повећавао са ширењем сукоба у унутрашњости Дежевског среза, односно околним срезевима (Студеничком и Косовско-митровачком), иако они нису имали никаквог удела у њима. Што су етнички сукоби били обимнији, репресалије над српским становништвом Новог Пазара су биле суровије. Репресалије је пратила појава глади и ширење заразних болести. Стога се крајем 1941. године преостали део српског живља из Новог Пазара налазио на граници егзистенције. У својој антисрпској политици

оружаним сукобима погинуло је 119 Срба (7 из Новог Пазара и 112 из унутрашњости) и 125 муслимана (51 из Новог Пазара и 74 из унутрашњости). Укупно 244 борца било је са простора Дежевског среза. Том броју би требало додати и 188 припадника разних јединица чије је пребивалиште пре сукоба 1941. год. било ван Дежевског среза. Међу њима је погинуло 144 Албанца са Косова и Метохије, 25 муслимана и 19 Срба из других делова Санџака и Косовско-митровачког округа. Током разних акција одмазде над цивилним становништвом убијено је 461 лице. Међу страдалима је било 394 припадника српске националности (47 из Новог Пазара и 324 из унутрашњости), као и 90 муслимана (2 из Новог Пазара и 88 са села). Видети: М. Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994, 54–58.

- 2 Дежевски срез је у Краљевини Југославији био део Зетске бановине, да би после окупације био припојен Дринској бановини. Августа 1941. год. Дежевски срез је укључен у Косовско-митровачки округ, који је у оквиру Дринске бановине имао посебан статус. Дежевски срез се на западу граничио са Сјеничким срезом, на југу са облашћу Штавичког (околина Тутина) среза, на истоку са Косовско-митровачким срезом и на северу са Студеничким (околина Рашке) срезом. Године 1941. срез је обухватао површину од 1.076 км², на којој се налазило 11 општина са укупно 299 насеља. Административни и политички центар је био град Нови Пазар. На простору среза је пред рат живело 52.172 становника, уз просечну густину насељености од 39 становника по км². Становништво су чинили Срби, којих је било 55%, и муслиманско становништво, које је чинило 45%. Међутим, муслимани су били апсолутна већина у Новом Пазару, односно од 12.073 мештана било их је више од 75%. Видети: Историјски архив Нови Пазар (у даљем делу текста ИАНП), фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 9; ИАНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, 8; М. Радовић, *нав. дело*, 15–16; Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, 136, 245.

албанска власт је имала и подршку једног дела муслимана³, пре свега из редова некадашњих феудалних велепоседника. С друге стране, и муслиманско становништво је било под великим притиском албанског режима због политике насилне албанизације⁴.

Немачке јединице су заузеле Нови Пазар 16. априла 1941. године, док их је на улицама града поздрављало између 2000–3000 грађана, великом већином муслимана. Као што је већ речено, Немци су у Новом Пазару инсталирали нову проалбанску власт. Прва личност новог режима био је бивши турски официр, предратни богати трговац и народни посланик у југословенском парламенту, члан Цемијета и најужег руководства Албанског националног комитета, Албанац Аћиф Хаџиахметовић Ђута – моћна политичка фигура која је обележила историју ових крајева прве половине 20. века. Његова прва мера било је спровођење потпуне лустрације српских кадрова из свих јавних среских и општинских институција. Требало би напоменути да су у њима до тада искључиво Срби заузимали водеће положаје. На својим радним местима остало је само неколико нижих чиновника. Заменили су их Албанци и муслимани. Оваква пракса је примењена у свим општинама Дежевског среза, што ће касније проузроковати велике проблеме⁵. Тако је отпочео притисак на српско становништво у граду. Извршна власт се ослањала на одреде Албанске

3 Требало би напоменути да се под термином „муслимани“ подразумевају три ентитета у Дежевском срезу: муслимани словенског порекла, односно данашњи Бошњаци, Турци и Албанци. Албанце су чинили припадници племена Климента, Куча, Шкријеља, Љаја, Хота, Шаља, Ђерекара итд., који су били насељени углавном на Пештеру и нешто мало у Новом Пазару. У апсолутној већини су били муслимани словенског порекла. У даљем делу текста термин „муслиман“ ће бити употребљаван да означи муслимане словенског порекла и малобројне Турке.

4 Албанизација муслиманског становништва је отпочела од првих дана окупације. Сврха овог процеса била је да се реши проблем малог броја Албанаца у срезу тако што ће се сви муслимани представити као албански живаљ. На тај начин би Албанци постали већина и имали јак аргумент за издавајање Дежевског среза из Србије. Стога је муслиманима наређено да носе ћулафе (кече) уместо фесова, да промене своја презимена да би се одстранио завршетак –ић, да шаљу децу у школе на албанском језику, да на својим кућама истакну албанску заставу, да имена својих фирми и радњи напишу на албанском, итд. Такође, цео Нови Пазар је био искићен албанским заставама, картама Велике Албаније и сликама Скендербеге, све улице у граду су промениле имена и добиле називе по албанским националним јунацима, а у општини су уведени печати на албанском језику. Да би се муслиманска деца образовала на албанском језику, основана је посебна школа, кроз коју је прошло свега 76 ученика. За пунолетне муслимане био је обавезан курс албанског језика. Но, обе ове институције нису заживеле јер су муслимани пружили јак и континуирани отпор агресивним мерама албанских власти. Видети: ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 164–167; Група аутора, *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 314–315.

5 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 115–116.

жандармерије, али је често ангажовала и „нерегуларне трупе“, односно разне пљачкашке банде традиционално присутне на овим просторима⁶. Оне су током 1941. године починиле највећи број злочина над српским становништвом у Новом Пазару и Дежевском срезу.

Срби су се поново нашли на удару средином јуна, када су албанске власти организовале митинг поводом самоиницијативног издвајања Дежевог среза из граница Србије. Митинг је трајао два сата и присуствовало му је око 1.000 људи. Окупљенима су се обратили Ферхат-бег Драга, један од најугицајнијих албанских политичара са Косова и Метохије, као и Аћиф Хаџиахметовић. После митинга, неколико стотина Албанаца и муслимана је кренуло улицама Новог Пазара носећи албанске заставе, певајући албанске песме и узвикујући пароле против Србије. Сви Срби који су се затекли на улицама тог дана били су претучени и опљачкани⁷. Убрзо потом је дошло до првих оружаних окршаја између Срба и муслимана у унутрашњости среза. Сукоби су били резултат отпора српског становништва према ревитализацији феудалних односа из времена Османског царства⁸. Против бунтовних Срба се организују казнене експедиције немачких снага и албанске жандармерије из Новог Пазара, које проузрокују прва масовнија сељења српског живља из Дежевог среза. Истовремено у Новом Пазару житељи српске националности се излажу новим облицима шиканирања. Они су били присиљени да бесплатно раде у немачкој касарни. Тамо су уређивали стрелиште, копали шанчеве, пресовали сено, итд. По наредби команде албанске жандармерије, Срби су ненаоружани чували телефонске бандере у Новом Пазару свакога дана у две смене, од 17 до 6 часова изјутра. Ова пракса је трајала све до краја августа⁹. Такође, Срби су једини плаћали порез и једини били оптерећени „добровољним“ издацима за потребе локалних власти. Порез се наплаћивао егзекутивно, уз разне претње и малтретирања Срба. Малобројним чиновницима

6 Историјски архив Краљево (у даљем делу текста ИАК), фонд 399, Тихомир Ђорђевић (у даљем делу текста ТЂ), к. 37, Писмо Тихомира Шарковића за Аћифа Хаџиахметовића о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе.

7 ИНИ, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 157–165.

8 Обнављање феудалних односа у Европи половином 20. века представља својеврстан историјски феномен. Српски и муслимански сељаци су опет постали чифчије, односно кметови. Такав положај су имали све до новембра 1944. године. За потребе прикуљања ушура (феудалног намета) било је ангажовано 106 субаша, уз нешто ага и бегова који су ишли сами по дажбине. Приликом наплате ушура имали су и помоћ албанске жандармерије из Новог Пазара. Феудалним наметима је углавном било оптерећено српско становништво, али и нека муслиманска домаћинства. Према једној анкети из 1944. године, у 72 села из пет општина Дежевог среза, од 1.066 анкетираних домаћинстава која су давала ушур, 1.022 су била српска. Видети: Група аутора, *нав. дело*, 314–315.

9 М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-и*, Београд, 1964, 127.

српске националности који нису били насилно смењени крајем априла 1941. године, нису даване плате које су им стизале из Београда¹⁰.

У августу 1941. године стварају се прве четничке формације на простору Дежевског и суседног Студеничког среза, што интензивира сукобе¹¹. Четници су 19. августа у селу Земаници (Косовско-митровачки срез) убили четворицу албанских жандарма. Тројица од њих су били родом из Новог Пазара. Албанска власт на челу са Аћифом Хаџиахметовићем је искористила овај инцидент да додатно затегне међуетничке односе у граду. Сахрана убијених жандарма се претворила у антисрпски митинг на којем је муслиманско становништво позивано на освету. После тога, српски грађани су опет били нападнути, иако нису имали никакве везе са поменутиим убиствима. Њихова једина кривица била је у томе што су били исте националности као и егзекутори, те су трпели последице суровог реципроцитета који је спроводила албанска власт у Новом Пазару¹². Безразложна хапшења и саслушања Срба, њихово јавно понижавање и шиканирање наставиће се и током септембра.

10 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу од 30.11.1941. године, 2.

11 Први четнички одреди који су се формирали на простору Дежевског, Студеничког и Косовско-митровачког среза били су под командом Косте Пећанца. Они почињу да се стварају после 2. августа, када у долину Ибра долази његов војвода сухопанински, предрати подофицир југословенске војске, Машан Ђуровић. Он је убрзо у Дежевском срезу организовао 5 чета са око 500 бораца. Вођа Равногорског покрета, пуковник Драгољуб Михајловић, није могао да придобије Машана Ђуровића и окренуо се мање утицајном Пећанчевом војводи сухорудничком, инжењеријском капетану Радомиру Цветићу. Исти је све до септембра 1941. год. био „у сенци“ војводе Ђуровића. Почетком септембра он прелази Ибар и стационара се на планини Голији, северозападно од Новог Пазара. Захваљујући угледу који је Цветић имао у народу и подршци коју је добио од Михајловића, почетком септембра пет дежевских четничких одреда прелази под његову команду. Када је на састанку између представника Равногорског покрета и четника Косте Пећанца одржаном у Београду 22. септембра, уз посредство Милана Недића договорено да река Ибар буде граница утицаја два четничка покрета, капетан Цветић је и званично прешао под команду Драгољуба Михајловића, јер се налазио у његовој интересној зони. Цветић убрзо шири четничку организацију и крајем септембра 1941. год. од дежевских чета ствара Дежевску бригаду, којом је командовао поручник Драгор Павловић. Одреди ове бригаде ће учествовати у свим сукобима са албанско-муслиманским снагама и одмаздама над муслиманским становништвом до краја године. Она је заједно са Студеничком бригадом чинила Студеничко-дежевски четнички одред на челу са Радомиром Цветићем. Видети: ИАК, фонд 404, Збирка докумената о радничком покрету у НОБ-и (у даљем делу текста НОБ), к. 12, реферат М. Маликовића, „Хроника НОБ-и у Рашкој“, 108–109; ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу од 30.11.1941. године, 1–2; В. Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини“, *Наша Прошлост*, 7, 2006, 170; Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, 94–96; Д. Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977, 63, 68.

12 М. Ђурковић, *нав. дело*, 128.

Међутим, све то биће само увертира у страшне шовинистичке испаде албанског режима против српског становништва, који ће се одиграти током октобра и новембра месеца у Новом Пазару.

Услед ширења антифашистичког устанка у Србији почетком октобра 1941. године, немачки окупатор је био принуђен да напусти Нови Пазар и све расположиве снаге на овом сектору сконцентрише у Косовској Митровици, како би бранио богата рудна налазишта Трепче. Одлазак Немаца је створио потпуно нову ситуацију на терену, коју су и српска и албанско-муслиманска страна покушале да искористе у своју корист. Четничка команда је желела да искористи одсуство Немаца како би обезбедила повратак расељеним лицима на њихова огњишта, с обзиром на то да је већи део људства регрутовала међу избеглицама, а затим, да би заштитила преостали српски живаљ на подручју Дежевског среза, али и проширила утицај владе из Београда на овом простору сузбијањем албанских власти из Новог Пазара. Циљ је био јасан – освајање Новог Пазара. С друге стране, Аћиф Хаџиахметовић није бежао од сукоба. У одласку Немаца он је видео прилику да Дежевски срез приближи границама Велике Албаније. Рачунао је да ће му немачке власти изаћи у сусрет ако успе да потисне Србе из Дежевског среза, поготово из Новог Пазара. Уочио је и могућност продора у Студенички срез и заузимања Рашке, а заносио се и мишљу да ће помоћи Немцима да пробију опсаду Крајева. Овакав развој ситуације је најмање погодовао Србима из Новог Пазара. Они су се нашли притешњени између ускогрудих националних и економских интереса четничких команданата и индустријалаца из Рашке, односно шовинистичког насиља албанских власти у граду.

Одмах по одласку Немаца, дошло је до првих убиства. До 4. октобра убијена су двојица Срба из града. Истовремено, новоформирани Одбор за одбрану Новог Пазара на челу са Аћифом Хаџиахметовићем је донео одлуку да се Србима мештанима забрани излазак из града¹³. Сутрадан, 5. октобра, Хаџиахметовић је позвао виђеније Србе из Новог Пазара и са њима се договорио да се даља убиства спрече по сваку цену. Међутим, само два дана касније на позив албанских власти у Нови Пазар долазе прве јединице албанских качака са Косова и Метохије¹⁴. Требало је да оне помогну у одбрани града, услед евентуалног

13 На тај начин Хаџиахметовић је целокупно српско становништво у Новом Пазару узео за таоце, што је требало да одврати четнике од напада на град. Спречио је и могућност одлива информација ка непријатељу, али и онемогућио Србе да евентуално ојачају четничке формације у околини града. Срби су остали под блокадом све до повратка Немаца у град 7. децембра, што значи пуна 64 дана. Видети: ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 239–40.

14 Како би одбранио Нови Пазар од четника, Аћиф Хаџиахметовић се ослонио на помоћне трупе албанских качака са Косова и Метохије и муслиманске милиције из других делова Санџака. Током октобра и прве половине новембра, у Нови Пазар је стигло око 3.000 албанских бораца са Косова и Метохије и неколико стотина припадника

четничког напада. Овој војној формацији је 7. октобра приређен свечани дочек, после којег је једна наоружана група Албанаца кренула улицама Новог Пазара насељеним Србима, истичући пароле Велике Албаније, уз вику, дреку, ломљаву и пуцњаву¹⁵. До краја октобра број албанских качака у Новом Пазару се повећао на око 500 бораца. Истовремено се повећавао и притисак на Србе. Они су протеривани из својих домова, у које су се усељавали албански борци. Били су пљачкани, тучени и убијани. Дана 20. октобра, барјактар Шабан Полуџа је са групом својих људи, без икаквог повода, у центру града стрељао четворицу Срба, а онда им наочиглед запрепашћеног света одсекао уши, носеве и извадио очи, те их тако унакажене оставио на улици¹⁶. Овакви нечовечни поступци приликом егзекуције Срба нису били реткост. Поред већ поменутих свирепости, жртвама су често одсецане главе, или су чак били набијани на колац¹⁷. Током октобра месеца, у Новом Пазару је убијено 13 Срба. Као одговор, четничке јединице су почеле да нападају и пале муслиманска села у унутрашњости среза, са не мање суровости. Ситуација је у Дежевском срезу убрзано измицала контроли. Етнички сукоб већих размера је био неизбежан.

Четнички напад на Нови Пазар уследио је рано ујутро, 4. новембра 1941. године. Захваљујући помоћним одредима са Косова и Метохије и бољем наоружању, албанско-муслиманске снаге су после вишечасовне борбе однеле победу. Обострани губици су били велики. Погинуло је 80 четника и 60 људи у одбрани града¹⁸. После напада, у Новом Пазару је владао велики метеж. Очевици га описују као „*стијање дивље анархије*“¹⁹. По повратку у град, неки муслимански борци су наочиглед грађана носили шест одсечених глава четничких бораца, натакнутих на бајонете пушака²⁰. После тога, муслимански живаљ се

муслиманске милиције из Санџака. Албанским качацима командовало је чак 11 барјактара (Шабан Полуџа, Бисљим Бајгора и др.). Ове јединице су предводиле албанско-муслимански напад на Рашку средином новембра. У сировођењу тортуре над Србима истакао се Шабан Полуџа са својим људима. Он је почетком октобра први дошао у Нови Пазар. По повратку у град 7. децембра 1941. године, прва одлука немачких власти била је да албанске помоћне јединице морају да нагусте Нови Пазар.

- 15 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 250–52.
- 16 ИАК, фонд 404, НОБ, к-15, реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевог у Другом светском рату, 38–39.
- 17 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, 2; Архив Србије у Железнику (у даљем делу текста АСЖ), фонд Г2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, 1.
- 18 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 281–282.
- 19 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, 1.
- 20 ИАК, фонд 404, НОБ, к-15, реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевог у Другом светском рату, 67; ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 285.

на проповедима у џамијама позива на освету, а врхунац шовинистичке хистериије уследио је истог дана, приликом сахране великог броја погинулих. Уследила је масовна одмазда над Србима у граду, иако они нису учествовали у сукобу. Предводили су је албански качаци. За само два дана, тачније 4. и 5. новембра, у Новом Пазару је на различите начине убијен 21 припадник српске националности²¹. Албанске трупе су вршиле опште пљачке српских кућа и црква. Ломиле су иконе и скрнавиле фреске, те уништавале споменике на српским гробљима. Аћиф Хаџиахметовић и албанска власт у Новом Пазару нису званично подржали изгреде против Срба, али нису учинили ништа ни да их спрече, нити опозову. У тренутку највећег терора, Србе су заштитили управо њихови суграђани муслимани. То су учинили јер су убијаним Србима били комшије и познаници, али и због тога јер су се плашили да се терор албанских качака може на крају пренети и на њих. Како више не би били убијани, 6. новембра су сви пунолетни Срби затворени у зграду Окружног суда и стављени под јаку стражу. Било их је између 350 и 400. Они су остали у притвору све до 7. децембра и нико више није страдао, иако су албански качаци неколико пута покушали да провале у затвор²².

После неуспешне албанско-муслиманске контраофанзиве на Рашку 16–17. новембра 1941. године, албанско-муслиманска војска је своје незадовољство војним поразом искарила на незаштићеним српским женама и деци у Новом Пазару. Овога пута није било убијања, али је забележен велики број силовања жена и женске деце²³. Четници су убрзо још једном покушали да освоје Нови Пазар. За дан напада је одређен 21. новембар 1941. године. У граду се тада већ налазило око 3.000 албанских бораца са Косова и Метохије, као и велики број муслиманских избеглица које су се склониле у Нови Пазар, испред четничких јединица у наступању. Међутим, и овај четнички подухват се завршио неуспехом. Одмазда над Србима је први пут изостала. То, ипак, није много олакшало њихов положај. До краја новембра, у овим пасивним крајевима завладала је глад²⁴. Оружани сукоби су додатно отежали материјалну егзистенцију. Срби у граду су били у посебно тешкој ситуацији јер су

21 Међу њима су била и двојица ученика гимназије и један полазник Учитељске школе. Видети: М. Радовић, *нав. дело*, 40.

22 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 44–45.

23 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Недићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, 2.

24 Због опште економске неразвијености Дежевског среза, немачке власти су 1941. год., и поред малог броја становника и мале густине насељености у срезу, сматрале овај крај пренасељеним. Наиме, животни стандард је био толико низак да већина становника није могла себи да обезбеди сигурну егзистенцију. Поред тога, процењивано је да на талитет у срезу расте. ИАНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскокомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, 9–10.

им куће и радње биле опљачкане, а сви пунолетни мушкарци у притвору, односно у немогућности да било шта привређују. Поред свега тога, албанска власт је намерно одбијала да им продаје намирнице послате из Београда, чак и по неколико пута већим ценама²⁵. Није било ни деривата за огрев, а крајем новембра је било изузетно хладно. Глад је пратила и појава заразних болести. Оне су се веома брзо шириле јер је систем здравствене неге био неразвијен²⁶.

Када се Новим Пазаром пронео глас да четници планирају још један напад, та вест је сада подједнако уплашила и муслимане и преостале Србе. Они више нису могли да трпе терор албанских власти. Стога су виђенији Срби из Новог Пазара упутили директан апел четничкој команди у Рашкој да се престане са нападима, јер ће српско становништво потпуно stradати²⁷. Међутим, четници су извршили и трећи напад на Нови Пазар 4. децембра 1941. године, сада у садејству са Немцима. Град поново није заузет, јер су Немци престали са дејствима чим су увидели да у граду нема комуниста. Немачке војне снаге су по други пут ушле у Нови Пазар 7. децембра 1941. године, после 66 дана одсуства. На улицама Новог Пазара им је опет приређен свечани дочек. Овога пута је међу публиком било и српског становништва, углавном жена и деце, који су одушевљено поздрављали немачке војнике, видевши у њима заштитнике од даљих патњи и страдања²⁸.

-
- 25 Крајскоманда из Косовске Митровице је извештавала да албанске политичке вође у дослуху са богатијим трговцима из Косовско-митровачког и Дежевског среза врше тешке малверзације приликом расподеле монополских артикала соли, шећера, петролеја и др. Због веће зараде, саботирана је правилна расподела ових намирница, као и успостављање реалних и фиксних ценовника. Видети: ИАНП, фонд 283, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године (у даљем делу текста НОР), Извештај Крајскомандатуре у Косовској Митровици о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, 26.
- 26 Према рачуници Крајскоманде у Косовској Митровици, оптималан број лекара за Косовско-митровачки округ је износио 30 до 40 стручњака. Међутим, 1941. год. у округу је било само 9 лекара и 1 бабица, односно 2 болнице и 5 апотека без довољно лекова, на чак 167.895 становника у округу. Један лекар је долазио на 18.655 људи. Видети: ИАНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, 19.
- 27 Несумњиво је да је за овај апел знала и албанска власт. Могуће је чак и да је она на неки начин условила Србе из Новог Пазара да се на тај начин обрате четницима. Овоме у прилог иде чињеница да албански режим више није имао снаге за даље сукобе и да су двојица пунолетних Срба послата као депутати у Рашку, иако су се сви налазили у притвору. Међутим, сва је прилика да су Срби из Новог Пазара, ако је постојала било каква принуда од стране албанских власти, подржали ту иницијативу, јер су од почетка били против четничких напада на град. О томе сведочи чињеница да је од око 3.000 Срба мештана само њих 20 било у четничким јединицама које су нападале Нови Пазар. Такође, Срби се нису придружили ниједном од 3 напада на Нови Пазар. Више пута су тражили да се несугласице реше преговорима, а на крају су и инсистирали да напади престану.
- 28 Група аутора, *нав. дело*, 328.

Повратком немачких окупаторских снага у Нови Пазар заокружен је један турбулентни период у историји овог града, током којег је српско становништво било жртва шовинистичке политике албанског режима. Последице су биле тешке. У бројним одмаздама над Србима из Новог Пазара страдало је на различите начине укупно 47 мештана, углавном старосне доби између 15 и 45 година²⁹. Број хапшених, мучених, претучених и опљачканих Срба је многоструко већи. Немци су били врло незадовољни развојем ситуације и желели су да по сваку цену спрече сличне сукобе у будућности³⁰. Стога је једна од првих одлука немачких власти била да већ 7. децембра пусте све Србе из затвора, који су се тако после 31 дана нашли поново на слободи³¹. Одмах по пуштању, око 140 српских породица и 30 појединаца напустило је Нови Пазар. Од тога, 42 породице се никада нису вратиле у овај град³². Напуштање града није пружало егзистенцијалну сигурност. Већина избеглица се кретала ка Рашкој, где се већ одраније налазило неколико десетина хиљада избеглица са Косова и Метохије. Оне су живеље у очајним условима. Срби из Новог Пазара и Дежевског среза уопште били су у још тежој позицији, јер нису имали статус „избеглица“. Наиме, колаборациона влада у Београду одлучила је да им ускрати то право, јер су пребегли са територије која се формално налазила у границама окупиране Србије. Тако се њихова агонија настављала. Срби из Новог Пазара су остајали без преко потребне материјалне и финансијске помоћи која је за оне који су имали избеглички статус стизала из Београда³³. С друге стране, Немци су заштитили преостали српски живаљ у Новом Пазару, али нису могли да му обезбеде довољну количину хране. Помоћ у животним намирницама је убрзо почела да пристиже из Београда преко Рашке. Међутим, забележено је много случајева спекулације и кривотворења намирница. Помоћ је ишла углавном добростојећим породицама из Новог Пазара које су имале чиме да подмите органе у Рашкој, или да је на неки други начин осигурају. Сиромашније породице су често остајале без ње³⁴. Тако су Срби из Новог

29 М. Радовић, *нав. дело*, 58.

30 Архив Војноисторијског института (у даљем делу текста АВИИ), Недићева архива (у даљем делу текста НДА), к. 13, ф. 27, док. 33.

31 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Милану Аћимовићу од 30.12.1941. год. о ослобађању угледних Срба из Дежевског среза, 1.

32 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 336.

33 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Извештај окружног Одбора за збрињавање избеглица, Рашка, од 31.01.1942. године, 1–2; ИАК, фонд 29, Рашка 1941–1944, к. 5, Документа за децембар 1941. године, Наредба начелника среза Студеничког од 23.12.1941. године.

34 ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Сухопланинског четничког одреда од 22.01.1942. године.

Пазара у потпуно незавидном положају ушли у 1942. годину, која је са собом носила нове тешкоће и неизвесности.

У овом раду ће бити представљено шест докумената³⁵ који на различите начине сведоче о тешком положају новопазарских Срба током 1941. године. Они указују на то да су Срби страдали искључиво из одмазде, тј. на основу реципроцитета који су спроводиле албанске власти у Новом Пазару. Указују и на чињеницу да је притисак на Србе био унапред осмишљен и имао за циљ да ослаби српски елемент у Новом Пазару и Дежевском срезу уопште, како би се овај крај присајединио Великој Албанији. Из докумената се види да је српско становништво из града од почетка било против отварања етничких сукоба, лојално албанском режиму и потпуно ван оружаних операција за све време њиховог трајања. Преовлађивала је иницијатива ка мирном решењу спора путем преговора. Грађа осветљава још једну страну ових немилых догађаја. Новопазарски Срби су били и жртва погрешних војних и политичких одлука четничких команданата, економских интереса локалних, како албанских, тако и српских моћника, и коначно, потпуног одсуства интересовања за ситуацију у Новом Пазару од стране надлежних органа колаборационе владе у Београду. Документи које смо приредили доносе сведочанства о свирепим егзекуцијама над српским мештанима, о томе колики је удео албанских качака са Косова и Метохије у тортури над Србима и како се према томе поставило муслиманско становништво. Документи су издати у прешису.

Први документ представља писмо у коме бивши народни посланици и сенатори са простора Дежевског, Студеничког и Косовско-митровачког среза обавештавају министра унутрашњих дела колаборационе владе у Београду Милана Аћимовића о незавидној ситуацији у Дежевском и Студеничком срезу крајем новембра 1941. године. Документ је тако конципиран да је подељен на три дела. У првом делу се износе подаци о албанско-муслиманском нападу на Рашку 16. и 17. новембра 1941. године, колатералној штети и последицама пљачке и паљења српских села између Новог Пазара и Рашке. У другом делу аутори приређеног документа повезују поменути албанско-муслиманску офанзиву са убијањем Срба у Новом Пазару, пљачком њихових кућа и радњи, а помињу и затварање свих преосталих пунолетних Срба из Новог Пазара. Прилаже се и детаљан опис свирепости. У трећем делу, исти од Милана Аћимовића захтевају у неколико ставки да побољша положај Срба у Новом Пазару, али и целом Дежевском, Студеничком и Косовско-митровачком срезу. Они траже да се Аћимовић код окупационих власти у Београду заложи да се српски жандарми пошаљу у Рашку, Нови Пазар

35 Четири документа из Историјског архива у Краљеву и по један из Архива Србије у Железнику, односно Архива Војноисторијског института у Београду.

и Косовску Митровицу³⁶, да се српски чиновници врате на своје положаје, да се албански качаци протерају назад на Косово и Метохију, да се омогући повратак протераним Србима из горепомнутих срезова и да се у будућности спрече слични оружани сукоби.

Други документ је извештај среског начелства у Рашкој, сачињен на основу саслушања бројних избеглих Срба из Новог Пазара. Документ је похрањен у Архиву Србије у Железнику. У њему се наводе сурови примери убијања и мучења српског живља у Новом Пазару. Поред тога, документ омогућава истраживачу да примети како су виђенији Срби из унутрашњости среза довођени у Нови Пазар и ту убијани, вероватно како би се српско становништво из града што више застрашило. Помиње се и пракса опште пљачке и преметачине албанских извршних органа по српским кућама, уз образложење потраге за скривеним оружјем.

Трећи документ представља молбу новопазарских Срба, упућену четничкој команди у Рашкој, да се по сваку цену прекине са даљим нападима на Нови Пазар и исти замене мировним преговорима. Четничка команда је обавештена о репресалијама које врши албански режим и тешкој егзистенцијалној ситуацији у којој се налазе српски мештани Новог Пазара. Документ извештава о недостатку хране и појави глади у Новом Пазару, као и мањку деривата за огрев. У молби је неколико пута наглашено да од поступка четничке команде у Рашкој зависи будућност српског живља у Новом Пазару.

Четврти документ је похрањен у Архиву Војноисторијског института у Београду и представља депешу немачке Крајскоманде 861 из Косовске Митровице, упућену сину војводе Косте Пећанца, Милану Пећанцу. Депеша је писана 17. новембра 1941. године. У њој, између осталог, немачке војне власти предлажу како да се реши проблем глади у том делу Србије. Документ у наставку показује да се Штаб Косте Пећанца одрекао интереса западно од Ибра и да стога не жели да се укључи у нападе на Нови Пазар, што је немачка команда поздравила. Иста је инсистирала да Коста Пећанац својим утицајем спречи даље сукобе између Срба и Албанаца у Новом Пазару и долини Ибра. Види се да су Немци били јако незадовољни дешавањима у Новом Пазару и околини, те инсистирају да Коста Пећанац учини све како се „*люйосии*“ око Новог Пазара не би прошириле на околне срезове.

Пети документ је најобимнији и представља извештај о општем стању у Дежевском и Студеничком срезу крајем новембра 1941. године. Саставили су га бивши сенатор и богати индустријалац из Рашке, Тихомир Шарковић, и бивши народни посланик Тодор Михаиловић. Извештај је сачињен тако

36 Све до средине 1942. год. у Новом Пазару и Косовској Митровици су припадници жандармерије били искључиво Албанци, иако су ови градови били у саставу Србије.

да има два дела. У првом делу се налази низ жалби на дешавања у поменутиим срезовима, али и на необазривост и необавештеност Београда о ситуацији на терену. Бивши народни трибуни се жале на непоштовање потписаних уговора од стране албанских политичких првака, као и на разне некомпетентне комисије које стижу из Београда не би ли смириле ситуацију, збринуле велики број избеглица и поправиле односе између Срба с једне, и Албанаца и муслимана с друге стране. Представници Срба из Новог Пазара и Рашке су били посебно огорчени због чињенице да је колаборациона влада из Београда издржавала припаднике албанске жандармерије која је прогонила и убијала српско становништво. Притом су исти имали веома висока примања. Извештај помиње и кријумчарење монополских артикала који су стизали из Београда од стране албанских првака. Они су, наиме, намирнице превозили у Албанију и тамо их продавали по вишеструко већој цени. Такође, нису желели да их продају Србима из Новог Пазара и Косовске Митровице, како би им живот учинили још неподношљивијим. Шарковић и Михаиловић, међутим, највише нападају одлуку Београда да пребеглима из Новог Пазара и околине не додели статус избеглица, с обзиром на то да су мигрирали унутар граница окупиране Србије. Двојица трибуна су у овоме видела једино незаинтересованост владе Милана Недића да реши проблем угроженог српског становништва. Стога су му у наставку извештаја упутили неколико отворених критика. Што се тиче другог дела документа, он садржи предлоге двојице политичара, шта би требало учинити у циљу поправљања тешке ситуације у којој се налазио српски живаљ из Дежевског и Косовско-митровачког среза. Пре свега, тражили су од Милана Недића да укине комисије и избеглички статус прошири на све угрожене Србе, потом, да се обезбеди смештај и исхрана за избеглице, и коначно, да се убудуће преговара само са немачким окупационим властима, а никако са Албанцима, који крше сваки постигнути договор. Документ се завршава са неколико реченица о политичкој улози Милана Недића и његовој одговорности према српском народу.

Шести документ је допис Штаба Сухопланинског четничког одреда, војводе Машана Ђуровића, од јануара 1942. године, упућен Одбору за помоћ избеглицима из Рашке. У њему се Одбор упозорава да равномерно распореди помоћ за угрожене Србе из Новог Пазара. Наиме, Штаб је утврдио да се помоћ прослеђује малобројним имућнијим српским породицама из Новог Пазара, тј. оним утицајнијим, а да сиромашне породице остају без помоћи. Документ показује да је Одбор до 22. јануара 1942. године већ два пута слао помоћ за Србе из Новог Пазара, и да је оба пута било поменутих малверзација. Четнички штаб наређује да се са оваквом праксом одмах прекине и да се одреди поверљива личност, коју ће исти одобрити, да убудуће врши расподелу материјалне помоћи за новопазарске Србе.

I

**Писмо бивших народних посланика министру унутрашњих дела
Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару и околини**

МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

г. Милану Аћимовићу

Београд

Колевка Немањинске државе – стари српски Рас преживљује у својој историји најстрашније дане.

Вековни непријатељи нашега народа – Турци и Арнаути славе свој крвави пир и цела долина Рашке представља крваво разбојиште.

Безброј побијених невиних људи, жене и деце у Старом Ибарском Колашину, срезовима Косовско Митровачком, Дежевском и Штавичком говоре о дивљој анархији која тамо влада. Хиљаде избеглица осталих без крова и без насушног хлеба креће колонама низ ибарску долину. Но Арнаутима и Турцима није било довољно то већ су у два снажна налета, од којих је први био одбијен, благодарећи личној храбрости Војводе Машана Ђуровића и његових јуначких четника, мада су дошли до саме Рашке где су попалили неколико села, која припадају Студеничком срезу, који је насељен чисто српским живљем и који је припадао Србији пре свих ратова. У другом налету успели су, користећи се несташицом муниције и већ се налазе на домашају Рашке над којом непрестано бди смртна опасност. У борбама с њихове стране учествују Арнаути са Косова, Дренице, Пећи и Ђаковице и других места под вођством Аћифа Хаџиахметовића и Бајазита Бољетинца.

Онамо, где су цветала српска села, где се је зачала прва српска држава вију се облаци дима запаљених српских домова и чује се лелек осталих жена на згариштима. Насиље сваке врсте достиже врхунац а све се то ради плански у једном њиховом најглавнијем циљу да се тамо истреби српски живаљ и да се у срезовима Митровачком и Дежевском, у којима је био већином српски живаљ, створи већина арнаутска и турска како би се од Немаца добио пристанак да Митровачки и Дражевски³⁷ срезови буду припојени Албанији и да се на тај начин изигра недавно прописана уредба.

Последњим нападом на Рашку приморани су били грађани ове мале и мирне вароши да је оставе празну и да се са породицама придруже колонама избегличким које се пружају од Слатине па све до Ушћа. По сазнањима, која су веродостојна, у своме бесу Аћиф Хаџиахметовић који је у прошлости, захваљујући толеранцији и широкогрудости нашега народа и наших власти, био и народни посланик и заменик сенаторски и Бајазит Бољетинац кога

37 У питању су Косовско-митровачки и Дежевски срез.

је школовала наша држава и издржавала му читаву многобројну породицу кроз низ година, поклали су ових дана и поубијали у Новом Пазару следећа лица: Спасоје Симовић, Жарко Живковић, Милана и Благоја Бојанића, Велимира Милутиновића, Стеву Марковића, Добримира Бушмира, Алексу и Живку Бајчетића, Вукадина, Филипа, Мила и Ранка Симовића, Радојицу Белића, Милу Радовановића, Миленка и Драга Плавшића, два сина Косте Плавшића, Војислава Ђурчића, Предрага Раковића, Вилимена Терзића, Алексу Здравковића са сином, Марка Ивановића, Радоја Булатовића, док су Стеви Басаревићу, трговцу Николи Мирковићу, капетану у пензији одсечене главе, као и Драгутину Шумарцу. Оваквих случајева је безброј како у Дежевском тако и у Митровачком срезу за које ће се све прикушити подаци и благовремено доставити Вам списак.

Побијеним као што напред напомену смо вађене су очи, набадани на коље и ношени у највећем дивљем тријунфу кроз Нови Пазар уз бесно халакање руље. Вршена су таква варварства над нејаким женском децом каква не памти ни Средњи Век, тако да прекорачене границе дивљаштва прелазе и границе хришћанског стрпљења нашега народа, који иако под крстом свога страдања не може да равнодушно слуша бол и гледа страшну смрт своје чељади.

Поред побијених затворено је преко триста мирних и лојалних грађана који се сматрају таоцима, чија нам судбина до данас није позната а који су највероватније до сада побијени.

Данас Рашка и срез Студенички представља нечувен збег, страшну беду коју грађани ма колико хтели нису у стању да ублаже. Свака слика бледа је према суштој стварности, па да би се обманама Арнаута и Турака, који Немцима представљају наличје и траже борбу под изговором да помаже Немце у борби против комуниста од којих је добрим делом очишћена Ибарска долина, стало на пут, да би се са зверствима престало, ми Вас господине министре, као бивши народни представници тога краја молимо:

1/ да учините како би се одреди наше војске са пристанком Немца упутили у Рашку, да буду брана сваком будућем налету арнаутско-турском који су напомињемо, добро наоружани и многобројни;

2/ да се преко немачког врховног заповедника издејствује увођење нових власти у Митровици и Новом Пазару или успостави заједничка власт, предвиђена прописаном уредбом (ако је она још [на] важности), но тако да више не буде уобичајног изигравања;

3/ да се издејствује протеривање свих Албанаца који су дошли из Албаније у циљу метежа по чијим се директивама и врше ови злочини у име Албанског комитета у Тирани³⁸;

38 У питању је Албански национални комитет са Косова и Метохије, који је радио по директивама владе у Тирани.

4/ да се омогући повратак нашег живља из збега, да им се створи у границама наше државне могућности макар подизање и привремених барака за смештај породице и надасве, да им се омогући исхрана јер је срез Студенички био пасиван и у најповољнијим приликама и

5/ да се једном речју омогући сношљивији живот нашем народу, који је прожет једном једином жељом да у миру и најкоректнијем ставу према окупаторским властима сачека завршетак овог страшног рата.

Прожети Вашим мислима и намерама да у тешким данима данашњице сачувамо свој народ, поимајући Ваше силне напоре у том правцу и молећи Вас да у најплеменитијем послу истрајете, ми Вас на крају још једанпут молимо и преклињемо да станете једном на пут уобичајеним интригама арнаутско-турским код немачких војних власти и да их уверите у то да у Расу нема ниједног комунисте, да тамо живи националан честит и поштен свет, који је готов да у свако доба да и видне доказе своје послушности и лојалности и који данас ништа друго не тражи до то да доживи своју слободу, своју државну независност и да кроз ту највећу националну светињу сачува животе своје нејаке деце.

Спасите, Господине Министре, свој народ сада или никада, јер су муке и страдања достигле кулминацију а народ ће српски кад то могне штети и знати да цени ко му је у најтежим данима био спасавац.

Примите уважени Господине Министре и овом приликом уверење нашег одлучног поштовања и захвалности.

1 децембра 1941 г.
Београд

Бивши народни посланици

[ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бивших народних посланика министру унутрашњих дела Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару и околини од 30.11.1941. године]

II

Извештај среског начелства у Рашки о саслушању избеглица из Новог Пазара

А. П.

У Новом Пазару су сви виђенији људи са села стрељани. Албанске власти су у овом месту грозно поступале са нашим живљем. Грађани су хапшени, зостављани и уцењивани. Рођени брат Нестора из Брњака, срез Штавички, стрељан је међу осталима. Њему су пре стрељања неколико дана вршили нужду у уста. Новац и све покретне ствари одузиман је нашем живљу под претњом оружја. Вође и наредбодавци свих недела према нашем живљу били су: Аћиф Хаџиахметовић, бив[ши] нар[одни] посланик,

Ахмет Даца, бив[ши] благајник банке, Азем Аџовић, бив[ши] командир жанд[армеријске] чете у пензији, Осман Џанефендић, обућар, сви из Н[овог] Пазара и Џафер Дева из Кос[овске] Митровице.

Саслушања новоприспелих избеглица и даље ће се вршити и извештаји ће бити достављени [у] Наслову позивом на напред цитирана наређења.

Имена лица, од којих су прикупљени предњи подаци, налазе се код овог Начелства.

Предње ми је част доставити с молбом на надлежност.

М.П.

Срески начелник,
/потпис нечитак/

[АСЖ, фонд Г2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, л. 1]

III

Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних чета у Рашки

КОМАНДАНТУ СРПСКИХ ОРУЖАНИХ ЧЕТА

РАШКА (или где буде)

Потписани у име своје и у име 2500 Срба и српског живља из Новог Пазара и избеглица из среза Дежевског, као и у име оних Срба који се још налазе у општини Војковићској и Сопоћанској на својим домовима, упућују Вам своје изасланике г[рупа] г[рађана].

- 1) Драгољуба Пантелића
- 2) Славка Чекановића оба овд[ашњи],

с молбом да их примите и саслушате о невољама и жељама свих овдашњих Срба, а које се састоје у следећем:

Да су сви досадашњи напади великосрпских оружаних чета били од тешких последица по сав Српски живаљ овог краја; и

Да би сваки поновљени напад могао да доведе у питање животе и опстанак свих Срба и његових породица овога краја.

Да би се спречиле даље патње и страдања Срба овога краја молимо Вас и кумимо да сваку даљу оружану борбу са браниоцима Новог Пазара обуставите и да ову замените мирним разговорима и преговорима како би се дошло до мирнога стања, сређивања прилика, а преко овога и спаса целокупног овамошњег нашег живља.

Зима је на прагу, наш живаљ оскудева у најнужнијим животним потребама, а ако би се ово стање продужило страхујемо да ћемо и умирати од глади и студи. Зато Вас молимо поново и преклињемо уважите нашу молбу и

наше делегате вратите нам са радосним гласом да обрадујемо све Србе и Српске породице овдашње и примите к знању од Ваше одлуке зависи наше бити или не бити.

Нови Пазар, 29. новембар 1941. године

С поштовањем

[следи 287 потписа]

[ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаных чета у Рашки од 29. 11. 1941. године]

IV

Депеша Окружне немачке команде 861 из Косовске Митровице војводи Милану Пећанцу

ПРЕПИС

Окружна немачка команда I/861

Митровица 17–XI–1941

Бр: 3387/41

Господину

Војводи Милану Косте Пећанца

Ваше писмо од 16–XI–1941 налази се у мојим рукама.

1/ У право време између Вас и Албанских власти постоји беса. Ја и Ви урадићемо све, да спречимо незгоде.

2/ Да се допусти једнака права житељима и то не само албанским него и српским, можете да ми поверујете, то је моја права жеља и ради тога поставио сам јаку жандармеријску стражу у Вучитрну и Подујеву. Успоставио сам жандармеријске везе у свима правцима, како би се дала могућност становништву да могу да дођу и лично предају жалбе немачкој власти. Рачунам да је се тиме много постигло. Ја остављам сваком сељаку његово жито и то на домаћина по 250 до три стотине килограма жита по хектару ради сејања. Остало жито откупујем, углавном за цивилно становништво. Ја добијам само један део од тога, што ја најхитније потребујем за становништво. Много је жита из мог делокруга извезено. 21–октобра рекао сам Вам, да не могу више никако да извозим жито. Тако је то.

Ако желите да купите овас, могао бих Вам дати неколико вагона по 4.50 динара франко Подујево. У колико желите да га имате, известите ме, а ја ћу моје претпостављене власти да молим за одобрење ради извоза.

Жалим што Вам са другим намирницама не могу да изађем у сусрет.

3/ Примам знању, да сте Ви писмено потврдили Ваше дезинтересовање на подручју западно од реке Ибра.

Масовни напад на Нови Пазар је у току. Ја сам писао такође и Машану Ђуровићу, да ће све да урадим да не буде увучен /од стране комуниста/ у ибарску клисуру од Слатине до околине Рашке.

Ја сам данас четника Крстовића, који је био ухваћен у Лепосавићу, пустио са писмом Ђуровићу.

У узбуђењу због напада на Нови Пазар, молио бих Вас, да у колико је могуће осујетите да Срби долазе на албанско подручје и тако спречите евентуалне испаде. Исто тако ћу да наредим, да уколико је могуће мање Албанца – све у сврху мира – долазе на српско подручје.

Разумећете, да у колико дође до разрешења бесе, један нападај на албанско подручје, може да наиђе на јак оружани отпор.

Настојмо да спречимо на сваки начин, да се глупости од Бањске и сада на Нови Пазар не прошире.

/потпис нечитак/

Ритмајстор и Крајскомандант

[АВИИ, НДа, к. 13, ф. 27, док. 33]

V

Писмо бившег сенатора Тихомира Шарковића и бившег народног посланика Тодора Михаиловића председнику Српске Владе о стању у срезовима Дежевском и Косовско-митровачком

Господине Председниче,

У очекивање да се најугроженијим срезовима Косовско-митровачком и Дежевском помогне, јер су села у њима попаљена, становници делом поубијани а делом се као авети са ситном децом крећу гладни, голи и боси, по цичи и зими долином Ибра, гледали смо ове немиле призоре са вером да ће се Ваша обећања испунити.

Међутим смо свакодневно сведоци тако немилых појава, које дају слику нашега нерада, наше нехатности а у многим приликама и наше недораслости да се у тешким данима данашњице, када проживљујемо страшну голготу свађамо, приберемо и посао на помоћи намученом своме народу, у границама могућности, што повољније обавимо.

Место да из своје народне и државне трагедије извучемо поуку, пошли смо старим траговима, као да смо, нека нам је допуштено рећи, изгубили сва својства једнога народа, који је у прошлости у свима својим подвизима оличавао виталну снагу једног здравог, снажног и царског народа.

Допустили смо да се са нама изигравају дивље Арнаутске хорде и да нам убијају не само трошно тело него и здрав дух.

Само неколико примера:

1/ прописана је нека уредба о заједничкој власти у четири среза: Поду-
јеву, Вучитрну, К. Митровици и Н. Пазару, које у самом свом акту, клаузу-
лом о четвртини и враћањем народа у средњи век садржавала је клицу осуде.
Ти се крајеви сматрају крајевима Србије. Међутим сама та уредба иако по-
све штура, која сада после паљења српских села и стварањем њихове вештач-
ке већине, само Арнаутима користи, изазивајући да у тим крајевима влада
нечувено и пуно безвлашће.

2/ Док Арнаути заваравaju Немачке војне власти а нажалост и наше раз-
не комисије састављене од добронамерних али апсолутно необавештених
чланова, за које су проблеми ових крајева Шпанска села, дотле се наш свет
масовно, у страховитој беди, сели остављајући своја згаришта, гробља својих
отаца и све оно што им је најдраже и најмилије.

2/ [3/] Нашим материјалним средствима, која се Арнаутима – Косов-
ско Албанском Комитету, том најизразитијем противнику Србије и Српства
у [...], која се дају у циљу да се помогне наш народ, издржавају се Арнаутски
жандарми, организује се њихова милиција и спрема се ново потајно и стра-
шно крвопролиће да докусуре и оно мало остатака наших.

Нама се чини уважени Господине Председниче да једини пут за рас-
праву наших питања у овим срезовима тај, да се једном за свагда прекине
са разним споразумима између нас и Арнаута и да се она реше једино и ис-
кључиво директним путем са Врховним Заповедником Немачке војне силе
у Србији, јер комисије и разни споразуми представљају сувишност, служи
Албанском комитету, чије је средиште у Митровици, само као маска, да се
што боље организују, како би нам задали смртни ударац, а све то под окри-
љем прописане уредбе, која је подвлачим, умрла пре него што је се и зачала;

3/ [4/] Поред потпуног уништења нашег сељачког живља нарочито у
срезовима Косовско Митровачком и Дежевском код Срба, трговаца и за-
натлија, замро је сваки привредни живот, док Турци и Арнаути под окри-
љем Немачких власти добијају пун замах што је донекле у овим приликама
и разумљиво, али оно, што нас као Србе мора болети [да се у] огромним
количинама дају монополски артикли: шећер, гас, со, дуван и др. које разне
арнаутске турске котерије шаљу делом у Албанију а делом продају уз басно-
словне цене и то искључиво албанско-муслиманском елементу, док их Срби
месецима не примају, наплаћујући таквом трговином и таксе за њихово „Ар-
наутско домобранство“.

Дешавају се такве аномалије да се шећер, гас, со и др. монополски Ра-
шкој, која већ пет месеци у њима оскудева превозе немачким камијонима,

уз пратњу немачких војника за К[осовску] Митровицу и Н[ови] Пазар, где их продају на напред наведени начин и

4/ [5/] Поред егзекутивне наплате пореза, кога једино Срби плаћају поред осталих дажбина и изнуђивања добровољних прилога, такође само од Срба, нашим се сиромашним чиновницима недају послате плате, док Арнаути своје жандарме и назови чиновнике свакодневно унапређују тако да плата арнаутског жандарма самца, без икакве школе, који је при том потпуно неписмен изнаша 2500-3000 динара месечно. Нашем се пак саветује да се непотребно крпа по Београду, Нишу и Ваљеву, да би се опет вратио без средстава, јер их отуда враћају са мотивацијом да своје припадности приме онамо где их никада добити неће и где ће са својом породицом изумрети гладни.

Безброј је оваквих примера Господине Председниче наше крајње незаинтересованости и наше неразумљиве инертности, но круна нашег нехата и наше кратковидности јесте, на какав начин наш одсек за избеглице решава овај најважнији проблем.

У Рашкој где је образован одбор од самих грађана, који је са успехом из прикупљених средстава најсиромашнијег среза, помогао безброј четника, уздржавао рањенике у неколико болница и помагао докле је могао избеглице из разних крајева, послати су чиновници тога одсека са новцем специјално за издржавање избеглица. Међутим [са] собом носе и распис по коме се не признају избеглицама она лица која су из Митровачког³⁹ и Дежевског среза којима су куће попаљене, чије су породице растурене у неколико срезова јер су по појмовима чиновника одсека за избеглице који о томе и не размишљају ти крајеви Србија, која ће ускоро оваквим радом бити Србија без Срба, јер тамо погледајмо истини у очи влада пуна власт Албанског комитета. Ако пак ти грешници –авај–! немају права на ову потпору и ако су оставили безброј својих мртвих и ако су своје породице раштркали а сами се латили оружја да спасу у првом реду част српског народа а преко ове да бране своја огњишта и своју децу, нису избеглице, онда је нама уопште не појмљив појам избеглица.

Ради истинитости наших тврдњи прилажемо препис оригиналног расписа којим су снабдевени чланови одсека за избеглице, чије ће дневнице изнети јачачно више него што ће изнети помоћ избеглицама.

У Рашкој и околини нема других избеглица сем ових недужних сељака из Митровачког и Дежевског среза, па ће Вам овакав пример послужити [из] свега до сада изложеног и уверити Вас да су Ваши експерти које шаљете мали људи за велике ствари.

39 Косовско-митровачког среза.

Оваква недораслост и непознавање прилика у овим крајевима којим смо владали без мало три деценије, најблаже речено изазивају црвенило на нашем народном и државном образу, па схватајући тежину нашега задатка у данашњим претешким приликама, знајући за Вашу љубав према народу и земљи, апелујући на Вашу свест и понос а у тежњи да Вам уколико можемо помогнемо ми смо слободни да Вас као Срби и бивши народни представници ових крајева умолимо:

Да учините крај у границама могућности овако инаугурисаном систему. Тешко је под окупаторским властима спровести паметну и плодносну народну политику, али су извесне ствари по нашем мишљењу могуће наине:

Могуће је једном пречистити код Немачких власти питање успоставе наше власти, без непотребних – директних споразума са Арнаутима, који воде политику изигравања или бар ако се у том правцу ништа не може учинити не успаљивати даље овај грешни свет јаловим надама, па нека се, како зна и уме снађе до завршетка рата;

Могуће је даље не давати непријатељу средства за даље истребљење српског живља;

Могуће је поштедети државну кесу од многих непотребних издатака, и разних комисија и могуће је поставити једног паметног инспектора са прецизним знањем немачког језика, који би био снабдевен Вашим широким овлашћењима на лицу места – ови у Рашкој – у договору са месним властима и виђеним грађанима вароши и села решавао брзо и најекспедитивније сва наша болна питања;

Могуће је и још саслушати, макар и непослушати добронамерно мишљење честитих људи из овог краја који познају прилике много боље од досадашњих добро плаћених експерата који су о свом „руху и круху“ руковођени најчеститијим побудама долазили до Вас, примани од Ваших секретара са изјавом да нас Ви не можете примити, подносили извештаја који можда до Ваших руку нису ни долазили и тешко разочарани враћајући се у своја места верујући да Ви о свему овоме нисте били обавештени и најзад

Могуће је праведније, паметније и поштеније решити правилну исхрану избеглица чији су се хранитељи латили оружја и шуме у вери и нади да ће браћа њихова у чисто српској средини ако ништа друго оно бар повести рачуна о њиховој раштрканој сирочади.

На крају Вас Господине Председниче молимо да нас правилно разумете, да наредите како [би] се у овим пословима пошло другим – правилнијим путем, јер смо сити разних обећања и немачких команданата који нам свакодневно обећавају и уливају наду у боље дане, у противном поштедите

нас арнаутског изигравања, упутите нас на самобригу, сачувајте нам понос и наоружајте нас стрпљењем, да до краја рата очувамо бодар дух и наду у боље дане, са чиме се наш српски народ кроз векове одликовао.

Стање је и последњи пут понављамо неиздржљиво и крајње је време да се нашем бедном народу избегличком осигура повратак на згаришта или се повуче дубље по Србији и распореди по селима на зимовање. Свако одуговлачење решења по овом питању представља злочин. Ово је наша последња реч и последњи апел који Вам упућујемо најдубљег уверења да испуњујемо своју дужност према нацији, према својој савести па и према Вами и Вашим подухватима, не водећи више даљег рачуна како ће се наше мишљење схватити, јер су и досадашњи наши апели остали без дејства.

Примите Господине Председниче и овом приликом уверење нашег одлучног поштовања.

30 децембра 1941. године Тих[омир] Шарковић б[ивши] сенатор Рашка. Тодор Михаиловић б[ивши] н[ародни] посл[аник] [ИАК, фонд 399, ТЂ, к. 37, Писмо бившег сенатора Тихомира Шарковића и бившег народног посланика Тодора Михаиловића председнику српске владе о стању у срезovima Дежевском и Косовско-митровачком од 30. 12. 1941. године]

VI

Депеша Штаба Сухоплатинског четничког одреда упућена среском Одбору за помоћ избеглицама у Рашки

ШТАБ

СУХОПЛАТИНСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА

Ч. Бр. 265

22/1 1942 год.

СРЕСКОМ ОДБОРУ ЗА ПОМОЋ ИЗБЕГЛИЦА РАШКА

Овај Штаб је сазнао да тај одбор у два маха давао новац на име помоћи сиромашним Србима у Новом Пазару. Код Богољуба Лађимића налази се један списак сиромашних Срба којима ту помоћ треба изделити. Утврђено је да баш најсиромашнијим Србима није помоћ издељена. У овај Штаб дошла је Милка Радуновић удова из Новог Пазара, чији је муж погинуо у Новом Пазару 4. новембра 1941 године од стране Арнаута. Милка је остала без икаквих средстава за живот и има троје деце и изнемоглог свекра. Она је изјавила да никакву помоћ од одбора није примила а да су имућније породице новчану помоћ примале. Молим да одбор повери дељење помоћи

исправном и добром Србину те да не би долазило до оваквих грешака. Упућује се Милка удова Радуновић с молбом да се од намењеног новца за Србе у Пазару и њојзи додели.

За Команданта Рашке Групе
пешадијски поручник,
Мир. Томашевић

[ИАК, фонд 399, ТБ, к. 37, Делеша Штаба Сухоплатинског четничког одреда упућена среском Одбору за помоћ избеглицама у Рашки од 22. 01. 1942. године]

Извори и литература

Архивска грађа:

- Архив Војноисторијског института, Недићева архива.
 Архив Србије у Железнику, Комесаријат за избеглице.
 Историјски архив Нови Пазар, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године, фонд 283.
 Историјски архив Нови Пазар, Збирка хроника 1912-1996. године, фонд 284.
 Историјски архив Нови Пазар, Збирка копија 1461, 1618-1685, 1900–1951. године, фонд 285.
 Историјски архив Краљево, Општина Рашка 1941–1944. године, фонд 29.
 Историјски архив Краљево, Тихомир Ђорђевић, фонд 399.
 Историјски архив Краљево, Збирка докумената о Народноослободилачкој борби, фонд 404.

Литература

- Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968.
 В. Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини“, *Наша Прошлост*, 7, 2006, стр. 169–175.
 Група аутора, *Партизански одреди – Којаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1980.
 Б. Петрановић, *Србија у Друјом свейском райу*, Београд, 1992.
 Д. Пешић, *Сјуденички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977.
 М. Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевској среза у Друјом свейском райу*, Нови Пазар, 1994.
 М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1994.

Milutin ŽIVKOVIĆ

SOME DOCUMENTS ON THE DISTRESS OF THE SERBS IN NOVI PAZAR AS THE CONSEQUENCE OF ETHNIC CONFLICTS AT THE END OF 1941

Summary

Six documents were presented in this paper. The four of them are from the personal fund of Tihomir Đorđević, preserved in the Historic Archive of Kraljevo, one of them from the Archive of Serbia in Železnik from the fund of the Commissariat for Refugees, and one from the Archive of Military-historic Institute, aligned in the Nedić's archive.

Furthermore, these documents as per their content and versatility, and the fact they are offering to the researcher, show the opportunity to have a complete insight into difficult situation in which Serbian population in Novi Pazar were situated in 1941, and to comprehend causes, notice the responsible ones and register consequences of Serbian population distress as well.

Key words: Serbs, Novi Pazar, Deževski district, represailles, Muslims, Albanians, tchetniks.